

na azok, akik voltak, mára igencsak lehangyaltott (persze Angliában is), s éppen ezért kivételes szerencsének tekinthetjük, hogy az URALKODÓ ESZMÉK éppen egy angol klasszika-filológusban talált fordítójára.

Külön kell szólni az indexről, mely nemcsak analitikus név- és tárgymutató a legfontosabb vonatkozó lexikális adatokkal, hanem az Eötvös által idézett szerzők műveinek mutatója is; ha erre szükség volt, a műveken belül fejezetek szerinti bontásban. Az URALKODÓ ESZMÉK-ben egyetlen szerző maradt azonosítatlan, egy bizonyos Reichenberg, akinek latin nyelvű művét idézi Eötvös, de a fordítónak a nagy könyvtárak (az oxfordi Bodleian, a British Library, a Bibliothèque Nationale, a bajor Nemzeti Könyvtár és az MTA könyvtára) igénybevételével sem sikerült rábukkannia a szerzőre. Kár, hogy a két kötet nem jelenhetett meg egyszerre, s így két névmutatóra volt szükség; emiatt bizonyos lexikális ismereteket (például: falanszter, zsirondisták vagy Epikuros) a fordítónak meg kellett ismételnie.

Végül a fordításról. Az angol szöveg gördülékeny, és abból a néhány részletből megítélve, melyet alkalmam volt a magyar változattal összevetni, úgy vélem, Mervyn Jones arra törekedett: Eötvös gondolatai ne sérüljenek meg fordítás közben. (Bár néhány esetben találunk kifogásolható szóhasználatot: a *népfeliséget* következetesen „*supremacy of the people*”-nek fordítja [például I. 92., 98., 166., 350. o.] *sovereignty of the people* helyett, noha ez utóbbit használják az angol Rousseau-fordítások is. Külön érdekessége a terminológiának, hogy Eötvös fordítója [Szalay] a modern változatot használja, szemben a kissé nyakatekert, de a XIX. században általános *népfeliséggel* szemben. A „*gyakorlati tudomány*” szó szerint valóban „*practical science*” [I. 80. o.], de a *mot juste*: „*applied science*”).

Az URALKODÓ ESZMÉK angol kiadása kiszabodította a XIX. század egyik legjelentősebb politikai gondolkodóját és, tegyük rögtön hozzá, az elmúlt százötven év alatt gyakran igazolt látnokát a nyelvi elszigeteltségből (hiszen az 1854-es német kiadás, melynek korabeli német, francia és angol recepciója alkalmasint érdemileg túlszárnyalta a hazait, a legnagyobb könyvtárakat leszámítva, nem hinném, hogy valahol is fellelhető lenne).

Éppen ezért az oxfordi tudós érdeme ket-

tős: tudományos értékű fordítás mellett megkímélte a jövőendő magyar filológusait a filológiai aprómunka garmadájától azzal, hogy a vesződségek terhének oroslánrészét magára vállalta.

Czigány Lóránt

KÉT BÍRÁLAT HÁROM KÖNYVRŐL

Winter Night: Selected Poems of Attila József
Translated from the Hungarian by John Báltki
Corvina, 1997. 127 oldal, kartonált

The Iron-Blue Vault: Attila József. Selected Poems
Translated by Zsuzsanna Oszvath and Frederick
Turner
Bloodaxe, 1999. 160 oldal, kartonált

Attila József: Poems and Fragments
Több fordító
Argumentum—Cardinal, 1999. 159 oldal,
kartonált

I SZÉP REMÉNYEK

Mint annyi más költő, József Attila művészeté és hírneve is oly szorosan összetartozik, hogy nem csak a magyarok közt akadnak szenvedélyes olvasói – hírneve folytán más nyelvterületeken is várják versei megjelenését. A mítosz a mű előtt jár – és nem pusztán a személy mítosza, maguké a műveké is. Ha úgy tetszik, van a világban egy József Attila alakú lyuk, amely arra vár, hogy betöltsék – általában szkeptikus olvasók nyúlnak lefordított költeményekhez abban a reményben, hogy nagy költőt fedezhetnek föl maguknak.

A Maynoothban élő magyar professzor, Kabdebó Tamás kritikái József Attila-életrajza hátlapján Ted Hughes idézi, aki azt mondja, hogy még a nyers, szinte szó szerinti fordítás alapján is érezni: „*a magyar költők igazat állítanak, József Attila valóban a modern idők egyik legeredetibb, minden ízében újat teremtő költője*”. Igen ám, de a „szinte szó szerinti” fordításban el-

vész az élmény, amit az eredeti költemény olvasói élvezhetnek. Az efféle fordítás csupán arra képes, hogy fölkelte az érdeklődést, illetve a vonzó, izgalmas képalkotás felé terelje a figyelmet. Ez nemegyszer előfordul a klasszikusok prózai változataival s még gyakrabban az elbeszélő költemények vagy az eposzok prózára fordításakor, lásd az ILIÁSZ-t és az ODÜSSZÉÁ-t. Ám hiába az effajta korlátozott siker (azért megnézném, mi sülné ki egy olyan komikus eposz magyar prózai átültetéséből, amilyen Alexander Pope FÜRTRABLÁS-a), szóval siker ide, siker oda, mindez nem változtat a tényen, hogy az irodalmi formák közt épp a költészet az, amely legalábbis nagyon érzékeny a parafrázisra. Mi több: parafrázisra a legtöbb vers alig ér valamit; ennek fényében bizony nemigen látszik, mi igazta föl vagy győzte meg olyan nagyon Ted Hughes, hacsak nem saját reménykedése – ami nem más, mint az ebédet jelző csengőszóra adott pavlovi reflex. Ezenközben az eredeti vers olvasói bizonyos felelősséget éreznek. A műalkotás számára túl szűknek bizonyul egyetlen nyelv: ki kell jutnia a nagyvilágba. Már várják. A lyukat be kell tölteni; valamit föl kell találni a vacsoraasztalra.

A közelmúltban megjelent három angol nyelvű József Attila-válogatás – az Edwin Morgan ÖSSZEGYŰJTÖTT FORDÍTÁSAI-ban közreadott versekről nem is beszélve – mind azt mutatja: általánosan elfogadottá vált, hogy a „szinte szó szerinti” fordítás kudarcra van ítélve, és hogy egyesek nagyon szeretnék beteljesíteni a költőhöz fűzött reményeket. A kezdet biztató. A vállalkozáshoz rangos költők és fordítók munkája szükségeltetik, és bátran kijelenthetem, hogy József Attila költészete (legalább egy-két strófa erejéig) szépszáma és jelentős költőt csábított el. A Kabdebó Tamás szerkesztette VERSEK ÉS TÖREDÉKEK (POEMS AND FRAGMENTS) című kötetben például Vernon Watkins, Michael Hamburger, Theo Dorgan, Desmond Egan, Brendan Kennelly és Michael Longley nevét olvashatjuk. (A könyv nem tünteti fel Kabdebót szerkesztőként, de a munkát ő végezte el.) A fordítók maguk is jeles költők, s ebből következik, hogy jeles fordításokat készítettek. Az alapproblémát azonban nem szüntették meg. A szövegek közt fölbukkannak nagyszerűen sikerült részletek, melyek tökéletesen megtalálják a helyüket egy rövid verseket összegyűjtő antológiában, de kevesen merészkedtek odá-

ig, hogy valamelyik nagyobb lélegzetű s az életműben központi helyet elfoglaló verssel birkózzanak meg. És senki sem fordított elég sokat ahhoz, hogy egységes, nagyobb lélegzetű anyagot vehessünk kézbe.

Vitathatatlan persze, hogy nagy energiával és igyekezettel dolgoztak, sőt olykor szenvedélyesen munkálkodtak azon, hogy megformálják és finoman kidolgozzák József Attila költői énjét. Ez mind hasznunkra válik. József Attila fordítása komoly feladat, amelynek elvégzése – legalábbis addig, amíg valaki megkérdőjelezhetetlenül jobb ötlettel nem áll elő (márpedig minden megkérdőjelezhető) – csoportos nekibuzdulást igényel. Ez mindig így megy a fordítással – a magas irodalom esetén legalábbis. A fordító nem kisajátítja, hanem bemutatja szerzőjét. Az egyik fordító nem köp a másik levesébe. A fordító csupán a szöveg egyik olvasója a sok közül – elismerem, szövegalkotó olvasó –, márpedig az értékes szövegeknek sok olvasata van, melyek kétségkívül nem egyenrangúak. De ettől még minden olvasatnak örülni kell, mert fokozza az olvasás tudatosságát, és amíg nincs jobb, segít tisztázni a szóban forgó szerző jellegét és jelentőségét. Sokan rámutattak már arra is, hogy egyetlen, magában álló rossz fordítás rövid távon komoly károkat okozhat, ha nem jön létre alternatívája – az elmúlt évek buzgó kiadói tevékenysége szerencsére erősíti a József Attila költészetéről formálódó képet. Walter Benjamin írja, hogy a fordítással a versek kiterjesztik magukat, s még inkább önmagukká válnak.

A közelmúltban kiadott könyvek – érthető módon – jórészt átfedik egymást. A legfontosabb versek zöme mindhárom gyűjteményben szerepel, és párhuzamos olvasásra hív föl. A legkorábban megjelent kötet Bátkié (WINTER NIGHT: SELECTED POEMS OF ATTILA JÓZSEF) – ajánlása Allen Ginsberg emlékének szól, s mottóját Jack Kerouactól veszi. Ezzel irodalmi kulcsot kapunk a fordításhoz, amely József Attila verseit az észak-amerikai léteppaszlatokba kívánja beépíteni, az ötvenes évek beatköltészetének stílusában. Tökéletesen érvényes eljárás – azt veszi át a költői formából és a dikcióból, amit ebbe a szövegkörnyezetbe is bele lehet érteni, és mindezt a lehetséges olvasók egy része elé tárja. Nem mondom, hogy Bátki stratégiája teljesen tudatos, mégis, olvasás közben föl lehet figyelni a bevezetőben em-

lített költők – Ferlinghetti, Kenneth Patchen, Gregory Corso stb. – hangjának visszacsengésére. Ami a stílust illeti, a fordító célja, hogy József Attila tisztán és a városi szegények hangján szóljon, és a legjobban sikerült versekben el is éri e célt: a tiszta, világos, könnyed élő nyelv használata, ha jól olvasom a magyar eredetit, része a költő megszólalásmódjának.

De meglehetősen kicsiny része. Először is túl kevés jól sikerült versfordítást tartalmaz a kötet. Továbbá: a József Attilát körülvevő társadalom, valamint a költő személyes életkörülményei és a költészetről alkotott elképzelései nemigen hasonlítanak a beatköltőkére. A beatköltészetre támaszkodó olvasat kétségkívül kijelöl egy vonatkozási pontot József Attila költészetének sokkal összetettebb térképén, de erre a pontra hagyatkozni nem tanácsos. Annál kevésbé, mivel az átültetett verseken gyakran érződik az erős igyekezet, hogy a hatóságukon kívül eső feszültségeket jelenítsenek meg. Vegyünk egy példát, a NYÁR harmadik versszakát a négyből „*Am egyre több lány buggyanás. / Vérből eper a homokon, / bóbiskol, zizzen a kalász. / Vihar gubbaszt a lombokon.*” Bátki megoldása: „*More and more soft stirrings. / Blood-red berries on the sand. / Ears of wheat nodding and rustling. / A storm is perched above the land.*”

A szöveg szintaktikailag világos (négy különálló, rövid mondat), és egyszerű képeket kapunk, közvetlen nyelven. Még a keresztírm is megmarad. Ám elvész az (eperből lett) boggyós és a búa nyomasztó bujasága, és a csodálatosan fenyegető vihar is gyöngye szellővé szelídül. Ezek nem mellékes részletek, ugyanis ők hordozzák a vers érzelmi súlyát, ők alkotják a szövetét, melyek nélkül az utolsó sorban megvillanó „*haszaél*” is elveszti erejét.

Bátki fordításai örömdetesen zamatosak, de mivel ő maga nem kiváló beatköltő, olykor nem is sikerül fölvennie a beatköltészetet életető lendületes ritmust. Legjobb esetben a demokratikus hangot találja el, az egyenlők társadalmában beszélő ember hangját, ami elrendő lehet a marxista olvasó számára. Ugyanakkor hiányolom a fordításokból a komplexitást, a felbolydult személyiséget s azt az erőt, amely a nagy verseket a tragikumig emeli.

A versek szövetét gyakran át tudja menteni Ozsváth Zsuzsanna és Frederick Turner köte-
te, a THE IRON-BLUE VAULT. Turner jó nevű

amerikai formalista költő, szerepel is az új formalista antológiában, a LÁZADÓ ANGYALOK-ban (REBEL ANGELS.) Korábban is együttműködött már Ozsváth Zsuzsannával (Radnóti-válogatást készítettek közösen), s mint akkor, most is hosszú bevezető tanulmányt írt a költő ars poeticájáról. Ezt követi Ozsváth tartalmas életrajzi ismertetője. Turnert nagyon érdeklí a költői forma, ám értekezése olykor bombasztikus miszticizmusba fúl, ami meglehetősen fárasztó, ráadásul a témához nem illőnek találom. Hadd idézzek egy jellegzetes Turner-mondatot. „*Amikor Ozsváth Zsuzsannával József Attila költeményeit fordítottam, bekövetkezett az egyik legnagyobb csoda, mert Zsuzsi szavaiból kihallottam az altaji finnugor sámánok hiteles hangját.*” Itt aztán a kisebb-nagyobb csodák egész sorát találjuk, például azt, hogy az amerikai költő képes olyasvalami hitelességének a megállapítására, aminek ismeretétől jó sorsa ez idáig megkímélte. Ettől nyomban Bátki földön járó, egyszerű megfeleltetései után kezdek vágyakozni. Turner dagályos kijelentése ellentétes József Attila szellemével, és jelzi, hol várható, hogy a fordítás majd félresiklik (néha félre is siklik). De ne feledkezzünk meg a kötet erényeiről. A misztikus-formalista módszer – akárcsak Radnóti esetében – éppen azokon a pontokon hoz eredményt, ahol Bátki adó-sunk marad: ilyenek a költői textúra, a verszene, a visszhang. Maradjunk ugyanannál a versszaknál a NYÁR-ból. A Turner–Ozsváth-féle átültetés így szól: „*Still more, still yet, the welling grows. / Strawberries blood-rich on the loam / drowse in the warm, the eared wheat blows. / Crouched in the boughs, a thunderstorm.*” Csupán a zenét és az érzelmeket tekintve jóval meszebb jutottak, mint Bátki. Igaz, itt-ott szabadoságot engedtek meg maguknak, de ezt is ki lehet érdemelni. Elfogadhatjuk a tautologikus „*Still more, still yet*” megoldást, és az erre visszhangzó „*welling grows*”-t, hiszen a keatsi pompa igazi érzelmi energiával töltődik fel. A turneri „*crouching storm*” elmondhatatlanul fenyegetőbb, mint Bátkié. Turner teljes mértékben a romantikus tömörség elkötelezettje, ami megfeleltethető József Attila zaklatott érzékiségének. A bajok ott kezdődnek, ahol e módszertől el kell szakadni. A vers gyakran megrészesül önnön retorikájától és zenéjétől, és nem képes más regiszterre váltani.

Ennek ellenére nem kétséges, hogy Turner-

től és Ozsváthtól többet kap az olvasó, mint Bátkitól. Turner avatott költő (bár sajátos költészetet művel), és zeneisége, még ha olykor kissé áporodott is, elcsípi József Attila szenvedélyeinek erejét, még olyankor is, ha más szövegkörnyezetbe helyezi.

Ha a nagy versek közül mondjuk a KÜLVÁROSI ÉJ-re vetünk egy pillantást, azt tapasztaljuk, hogy mind Bátki, mind Turner szép eredményeket ér el (a főntebb vázolt módokon), ám egyik fordítás sem olyan jó, mint Michael Hamburgeré (az *Argumentum–Cardinal*-könyvben) vagy éppen Edwin Morgané a körülbelül négy évvel ezelőtti gyűjteményes fordításkötetében. Nagy kár, hogy Morgan huszonöt József Attila-átköltése soha nem jelent meg önállóan. A gyűjteményes válogatás ugyanis igen tartalmas vegyes felvágott, ám a József Attila-rész egyszerűen kilóg belőle, s némiképp elvesz a nagy tömegben. Mindenesetre Morgan az utolsó negyven esztendő egyik legtehetségesebb versfordítója, és a legmelegebben ajánlom az angolul olvasóknak, hogy az itt tárgyalt három könyv mellett az ő fordításait is nézzék meg. Ha nincs a kezünk ügyében Morgan munkája, akkor talán Hamburger takarékos, elegáns hangütése jelentheti azt a pontot, amely köré a KÜLVÁROSI ÉJ többi fordítása elrendeződik. A Turner–Ozsváth-féle befejezés erőteljes retorikai tűzijátéka vonzóbb, és valószínűleg közelebb jut az eredeti mű szelleméhez, részletgazdagsága pedig kitölti az űrt, melyet Hamburger szikárabb narratívája hagy maga után, de kiindulásnak mindenképpen Hamburger változata a legalkalmasabb.

Ha már a vegyes felvágottat emlegettem, hát az ATTILA JÓZSEF: POEMS AND FRAGMENTS című kötet jellegzetesen az – olyannyira vegyes, hogy az olvasó jobban teszi, ha felkészül: minden sikeres fordításra több sikertelen is jut. Kabdebó (az eltitkolt szerkesztő), Sherwood és Wilkinson minden intelligenciájuk és szenvedélyük ellenére behatárolt képességű fordítók, a munkájuk viszont jelentős részt tesz ki a könyvben. Az öt Longley-fordítást érdemes föllapozni (bár csak volna belőlük több!), és a rövid Michael Murphy-átültetéseket sem szabad kihagyni – az utóbbi kisebb szabadosságaiért a szöveg frissessége kárpótol. Kennelly két sora csak kurta gesztusnak tekinthető. Peter Zollmann formahű művekkel jelentkezik,

és A VÁROS PEREMÉN (ON THE EDGE OF TOWN) az ő tolmácsolásában – egy-két apró botlástól eltekintve – szinte versenyre kelhet Turnerével. (ON THE EDGE OF THE CITY). Bátki ebben a versben néhány lapos, prózai sort is leírt, ennek ellenére ez az a költemény, amelyet mindhárom kötetben érdemes elolvasni.

Néhány nagy vers esetében – ilyen a MAMA – Morgan utcahosszal jobb a többieknél. Az ÓDA Turner és Morgan tolmácsolásában is egyformán jó, Kabdebóé viszont nagyon gyöngé. És így tovább. Recenzióm olvasója, becsületes fogyasztóhoz illőn, vélhetőleg tudni szeretné, milyen értékhez juthat a pénzéért, ha az adott vers esetében az egyik vagy a másik fordító mellett dönt, de az efféle gyakorlat használatig csak véges. Általánosabb érvényű ítéletre kell törekednem.

Hadd foglaljam össze a mondókámat. Nyilvánvaló, hogy szenvedély nélkül nem lehet egy József Attila nagyságrendű költőt fordítani. De éppen a költő nagysága nem engedi, hogy kimondjuk, melyik fordítás a „végleges változat”. A József Attila alakú lyukat eddig csak részben sikerült betölteni. Sőt a külföldi olvasó számára a képzetes lyuk továbbra is ott tátong. Semmit sem találtam, ami az eredetihez volna fogható, sehol egy meggyőző alak. A három könyv egyike sem győz meg teljesen, de mindegyik megfelelő támasz a másik kettő olvasásához. A Bátki- és a Turner–Ozsváth-kötet elveit elolvashatjuk a könyvek elején – ilyen esetekben az *ízlések és pofonok* szabálya érvényesül. Még nem jutottunk el abba a kényelmes helyzetbe, mint J. B. Leishman Rilkeje esetében, amely egy egész nemzedéket szolgált ki bevezetésével és azzal a hangütéssel, amely – bármennyit változtattak rajta későbbi fordítók – kitűnően szolgálta a célt akkor, és ma is megnyeri az olvasót. A József Attila-fordítások egyike sem tart még itt. A lyukat senki sem töltötte be teljesen, és ez idáig a némiképp kívülállónak számító Morgan munkája a legbiztosabb. József Attila túl nagy falat. Nagyságában ott találjuk Turner bujaságának legértékesebb elemeit, miként Bátki köznyelvi hangját is, de József Attila mégiscsak jóval több, mint e kettő összege. Én belehallok valamit D. H. Lawrence-ból, Aragonból, Desnosból, végül egy kicsit Hart Crane-ből is. Keats és Corso is beállhat a többiek mellé a kórusba, de nem énekelhetik az összes szöveget. Mind-

ez természetesen jótányit sem segít a fordítási elvek megfogalmazásában. Egyetlen költőt sem lehet apró összetevőire bontani, s az igazán nagyok még inkább ellenállnak az efféle kísérletnek. Aki József Attila után kap, úgy jár, mint aki az erős szelet akarja kezébe kaparintani az utcán – erő, vág, friss levegő, a nedves falak dohos szaga sűrűsödik egybe a gyermekkor és a veszteségek muzsikájával. A költő oeuvreje hatalmas – minden vers benne rejtőzik az összes többiben, beleértve a töredékeket is, melyekkel a Kabdebó szerkesztette kötet végződik. József Attilát valahogy egészben kell lenyelni, vagy be kell lélegezni. Angolul egyelőre csupán szippanthatunk egyet belőle, azután jól egymásra lehelhetünk.

George Szirtes
(Barabás András fordítása)

II ATTILA, ANGOL JELMEZBEN

Alig két éve jelent meg Kabdebó Tamás angol nyelvű könyve a költőről, aki életét hajdan a „proletár utókornak” ajánlotta, s most (Frankfurtúra időzítve) két, illetve három válogatás is napvilágot látott József Attila verseiből angolul, ha a floridai Hargitai Péter régi fordításkötetének legújabb kiadását is beleszámítjuk.* Az alábbiakban a két angliai, illetve írországi gyűjteményről szeretnék értekezni, mivel ezek voltak igazán jelen Frankfurtban, illetve ezekkel foglalkoztak eddig az angol irodalmi lapok: az Amerikában élő Oszvát–Turner fordítópáros Angliában, a newcastle-i Bloodaxenél kiadott kötetéről, valamint a Kabdebó Tamás által válogatott és szerkesztett, de számos fordítót felvonultató válogatásról, amelyet a budapesti Argumentummal együtt az írországi Cardinal Press gondozott.

Hosszú évek óta fordítok verseket különböző nyelvekből magyarra, illetve magyarról angolra, de még sohasem éreztem ingert arra, hogy elméletet állítsak fel a műfordításról. Minden elmélet hegemoniára tör, ám a műfordítás nem olyan dolog, amit egyetlen for-

mulával, tétellel vagy (jól levezetett) egyenlettel el lehetne intézni. Ez a többi közt azért van, mert nyelvről nyelvre mások a szabályok, illetve a lehetőségek. Eléggé más szempontok szerint fordít(hat)unk európai nyelvekből magyarra, mint magyarból angolra (franciára vagy lengyelre). Az általános szempontokat mégis megpróbálom itt megfogalmazni, de hangsúlyozom, hogy ezek csak irányelvek: 1) a legfontosabbnak az látszik, hogy a fordított vers *hitelesnek hangozzék* a befogadó, vagyis célnyelven; 2) nem lehet mindig és ezért nem is szabad a vers formáját teljesen lemásolni, aminthogy az sem elég, ha versben „felmondjuk” a tartalmat – a struktúrát kell átmenteni; 3) az eredeti szöveget előbb szét kell szednünk és értelmeznünk ahhoz, hogy egy adott minta alapján újra összerakhassuk a célnyelv sajátos eszközeivel és szókészletével.

Mindezzel arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a magyarban sokáig tabuként kezelt „fordítói hűség” mást jelent „A” nyelvben, mint „B” nyelvben. Az angolra fordított versek esetében én Clive Wilmer barátom és fordítótársam nézeteit fogadom el, és nem azokét a magyar eredetű fordítókét, akik nem születtek angolnak vagy jenkinnek, s így *nem is hallanak egészen angolul*. Az „egészen” szóra nagy hangsúlyt tennék, hiszen – mint tudjuk – ahogy a nem született magyar néha képtelen méltányolni egy-egy magyar verssor vagy rím újdonságát, szépségét, különös helyzeti értékét, úgy erősen kétlem, hogy az, aki akár évtizedek óta él angol közegben (tehát jól „bírja” a nyelvet), képes lenne ugyanezt megtenni az angolban. Jőmagam és sorstársaim is, akik 1956 óta élünk Magyarország határain kívül, és angol vagy amerikai egyetemen tanítunk, minden nap használjuk ezt a világnyelvet, de bizonyos árnyalatait még mindig rejtve vannak előttünk: nem tudjuk olyan természetes beleéléssel használni és újratemetni, mint az itt születettek. (Kivétel az, aki mondjuk tízéves kora előtt került ki Angliába, tehát már „belenőtt” a nyelvbe.)

Mondanom sem kell, hogy még a „benszü-lőtség” sem biztosíték a jó versfordításra. Elképzelhető, hogy valakinek a fő ambíciója nem az, hogy a lehető legjobban ültesse át a verset, hanem az, hogy a lehető legjobban tudja eladni – ezért teljesen a ma beszélt brit angolra vagy amerikai hangszerelei a fordítását.

* Attila József: PERCHED ON NOTHING'S BRANCH. SELECTED POETRY OF ATTILA JÓZSEF. Translated by Peter Hargitai. Foreword by Maxine Kumin, White Pine Press, Buffalo, New York, 88 oldal.

(Pedig egyes szövegek esetében hasznos, ha megmarad bennük egy cseppnyi „mátság”, idegenség – ebben kicsit egyetértek Walter Benjaminsal; továbbá egy százéves vers esetében, úgy érzem, helyénvaló némi archaizálás.) Másfelől van, akit elcsábít a magyar fordításhagyomány: mindent maximális formahűséggel kell fordítani! Ha a magyar eredeti rím-keplete A-B-B-C-A-C, akkor ezt más rímekkel nem szabad fordítani! Igen ám, de a szavakban gazdag angol rímkészlete lényegesen kisebb, mint a magyaré, ha azt a nyelv egész szó-készletéhez viszonyítjuk. Ilyenkor; úgy gondolom, nem szégyen a kompromisszum – különösen, ha a vers hangulata és „üzenete” nem szenved különösebb kárt.

De térjünk a tárgyra, ez esetben a két angol József Attila-kötet. A Kabdebó-féle válogatás 62 verset és 38 verstörredéket tartalmaz, egy előszót Peter Denmantól, egy bevezetőt Kabdebó Tamástól és egy CONCLUSION című utószót József Attila egyik legjobb hazai ismerőjétől, Szabolcsi Miklóstól. Ebben a könyvben nem kevesebb, mint 29 fordító átültetése szerepel (egy régi versfordítással e sorok írója is dicsekedhet), ami nem Gara-féle toborzás eredménye, hanem az évek folyamán gyűlt össze, s a fordítók közt vannak régen elhunyt jelentős költők csakúgy, mint olyanok, akik életükben talán csak egyetlen alkalommal ragadtak tolat, éppen József Attila érdekében. A mennyiség imponál, de ez nem mindig szavatolja a minőséget. Mielőtt ezt jobban szemügyre vennénk, néhány szót a válogatásról: Kabdebó azal a (kicsit bizarr) ötlettel lep meg, hogy kronologikusan *visszafelé* közli a verseket, vagyis kezdi 1937-tel, és innen megy vissza egészen az 1916-ban írott „*De szeretnék gazdag lenni...*” kezdetű versikéig. Ahogy előszavában mondja: „*nézzük először a fa lombját, s aztán ássunk le a gyökerekig*”. Nem biztos, hogy a hasonlat jó, hiszen ha „leásunk”, már inkább filológus-irodalomtörténeti munkát végzünk, nem annyira szerkesztő-kritikusit. Viszont ez a módszer is működhetne, ha József Attila utolsó nagy alkotói korszakából (amit én kb. 1933-tól számítok) több verset válogatott volna be Kabdebó, és ezek mind jól lennének fordítva. Viszont a POEMS AND FRAGMENTS-ben csak 27 vers van az 1933–37-es korszakból, illetve 28 (egy vers két fordításban), ugyanakkor a másik, Ozsváth–Turner-féle kötetben ezeknek a száma

38 (ebből ugyan négy töredék, de még így is jobb az arány). A Kabdebó által felvett töredékek nincsenek dátumozva, így kronológiai szempontból közömbösnek tekinthetők. Másrészt viszont azt a benyomást keltik, mintha József Attila *par excellence* töredék-versíró lenne, egyfajta költői minimalizmust sugallnak, s ez (talán nem kell bizonygatnom) az életmű ismeretében távol áll a valóságtól.

Ha már a kronológiáról beszélünk, egy lényeges ponton ki kell a Kabdebó Tamás által válogatott kötetet igazítanom: a REMÉNYTELENÜL 1933 tavaszán, tehát az illegális kommunista párttól való elszakadás után íródott, nem 1931-ben. (Ez különben könnyen megállapítható, ha forrásnak a Stoll Béla-féle 1980-as kiadást használjuk, a JÓZSEF ATTILA MINDEN VERSE ÉS VERSFORDÍTÁSA című versgyűjteményt.) Ehhez a tévedéshez képest szinte lényegtelen, de azért megemlítem, hogy a „*Négykélzláb másztam...*” kezdetű verset Stoll 1937 októberére keltezi (JAMVV, 460. o.), míg Kabdebónál (nem tudni, miért) az 1936-os versek közt szerepel.

A sokfordítós válogatásba Kabdebó – legnagyobb sajnálatára – anyagi okokból nem tudta felvenni Edwin Morgan kitűnő fordításait, amelyek többségükben már napvilágot láttak MORGAN SWEEPING OUT THE DARK (Carcenet, 1994) című kötetében. Kár, mert a POEMS AND FRAGMENTS fordítói közül csak kevesen bírnak a skót költő nyelvi erejével. Viszont azért az elmúlt negyven-egynéhány év alatt (mert a legtöbb jó fordítást, József Attila angolosításának a történetét is, a Laurie Lee-epizód kivételével, 1956-tal kell kezdenünk) összegyűlt számos használható versfordítás, amit Kabdebó belevehetett ebbe az antológiába: első helyen említeném Vernon Watkinst, akinek még annak idején én is segítettem a THOMAS MANN ÜDVÖZLÉSE fordításában, de mellette Michael Hamburger, Lucas Myers és Agnes Vadas, John P. Sadler, Bill Tinley és John Wilkinson is szöveghűen és jó angolsággal adják vissza József Attilát. Viszonylag sok fordítást olvashatunk Zollman Pétertől és magától Kabdebótól. Ezek között vannak szerencsés megoldások és vannak kevésbé szerencsések. Míg például Zollman kitűnően rímelve meg tudja oldani a KARÓVAL JÖTTÉL...-t (csak az utolsó versszakot csúfítja el egy sajtóhiba, ahol helyesen „*Seven Towers*”-nak kellene állnia), A VÁROS PEREMÉN

esetében, bár szintén rímel, szóhasználata enyhén szólva erőltetett. „*Másként ejtjük a szót, fejünkön / másként tapad a haj*” – ebből a tárgyilagosságból nála ez lesz: „*Our idiom has different inflections, / our hair another feel*”. A következő versszakban a „*hogy helyt álljunk az emberiségért / az örök talajon*”-ból a rímkényszer hatására ez lesz: „*to plead and fight for human-kind / at history's judgement seat*” (hogy érveljünk és küzdjünk az emberiségért / a történelem ítélőszéke előtt). Erre a parafrázisra még Faludy is büszke lehetne... De még mindig van hátra egy-két érdekes zollmaniáda. Azt, hogy „*szállásainkon éhinség, fegyver, / vakhít és kolera dúlt*”, fordítónk így próbálta átmenteni: „*starvation, dogma, cholera, war / still holds us very much*”. De még ennél is rosszabb a nyolcadik versszak első két sora: „*Csak nézzétek, a drága jószág / hogy elvadult, a gép!*”, ami az ötletekben kifogyhatatlan fordító keze alatt „*dühöngő csavargóvá*” (!) alakul, mert úgymond: „*Look out, our pride, the machine became / a raging vagabond!*”

Kabdebó Tamás fordításaival hasonló a helyzet. Míg például nagyobb zökkenők nélkül megbirkózik a nehéz MONDD, MIT ÉRLEL...-lel, a TÉLI ÉJSZAKA és az ÓDA fordításában nyelvi megoldásai nem mindig kielégítőek. Találomra vegyünk ki négy sort az előbbiből: „*A fagyra tört emel az ág / s a pusztaság / fekete sóhaja lebben – / varjúcsapat ing-leng a köbben.*” Kabdebó fordításában: „*Daggers drawn the branches / are set against the frost, / and a bunch of crows sing in the fog: / the black sigh of the plain.*” Az első két sor nem rímel, de értelmileg helytálló; a második két sorban viszont az értelmezés éppoly hibás, mint az átültetés, amennyiben a „*fekete sóhaj*” a legjobb esetben is csak a varjak szárny-suhogása, ahogy felrepülnek, nem pedig károkozásuk, amelyet milyen alapon minősítünk „*dalnak*”?! Ugyanezt a pár sort Turnerék így oldották meg: „*against the frost the branch's dagger's set, / and in regret / the plainlands heave a shuddering sigh – / through the low fog hosts of crows fleet by*” (THE IRON-BLUE VAULT, 97. o.) Bár itt is van egy felesleges szó, és az „*ingás-lengés*” sincs átbüvíve, de a sorok rímelnek és sokkal jobban adják vissza az eredeti hangulatát. Ráadásul a Kabdebó-verzió utolsó versszakába még egy csúnya értelemzavaró sajtóhiba is becsúszott, helyesen a szöveg így olvasandó: „*A tree with rusty leaves / leans forward*”.

Ami az ÓDÁ-t illeti, már másutt is szóvá tettem, hogy a „*tündér nevetés*” az angolban nem fordítható „*fairy laughter*”-nek, nem is fordítja senki se így az ÓDA számos általam ismert fordítója közül, csak K. T. A problémát itt az okozza, hogy az angol szlengben a „*fairy*” évtizedekig a „*gay*”-nek (a homoszexuálisnak) volt a kissé gúnyos megfelelője, s bár a *political correctness* ma már tiltja, attól még az olvasó tudatában bizony felbukkan. Továbbá: az ÓDA harmadik részében Kabdebó végig „*like*”-ot használ ott, ahol „*as*”-nek kellene állnia – ezt a született angol rögtön észreveszi, s megütözik rajta. Tehát az, hogy „*I love you like the child loves his mother*” eleve nem jó. Nem akarom tovább elemezni Kabdebó fordítását, amelynek persze vannak sikerült részei is, csak még a MELLÉKDAL utolsó sorát említeném, ami ugye: „*Ahol én fekszem, az az ágyad.*” Kategorikus kijelentés, nem szűkíthető le arra, hogy „*this bed here is yours, just where I lie*” (ahol épp most fekszem, ez itt a te ágyad) – ennél megint csak jobb a Turner-féle megoldás: „*There where I lie, there is your bed*” – ami szinte szó szerinti megfelelője az eredetinek, és még rímel is, úgy, mint az eredeti József Attila-versben.

Mint már utaltam rá, a POEMS AND FRAGMENTS nem mentes a sajtóhibáktól; ezek azért okoznak komoly gondot, mert a legtöbb esetben értelemzavarók. Hogy csak néhányat említsek, a MAMA (MUM) Zollman-féle fordításának harmadik versszakában „*bright*” kellene álljon „*blight*” helyett, a BÁNAT (GRIEF) második versszakában „*A long*” a helyes olvasat és nem „*Along*”; a SZEGÉNYEMBER SZERETŐJÉ-nek második versszakában pedig „*bread*” olvasandó „*break*” helyett. S végül nézetem szerint a félreértett kegyeleten kívül semmi sem indokolja Krassó Miklós és Lucien Rey közös fordításának (THERE WAS A BEAUTY) felvételét a kötetbe – ez a fordítás nemcsak hogy fittyet hány a rímelemek, de értelmileg sem tesz eleget a jó fordítás követelményének.

Ami a THE IRON-BLUE VAULT című Oszvách–Turner-féle válogatást illeti, rögtön feltűnik az aránytalanság a bevezető szövegek és az angolra fordított József Attila-versek között. Úgy látszik, a fordítók abból (a szerintem helytelen) feltételezésből indultak ki, hogy az olvasónak egyáltalán nincsenek ismeretei a huszadik századi Magyarországról, illetve magáról a NAGYON FÁJ szerzőjéről. Egyébként nem tu-

dom mivel indokolni Ozsváth Zsuzsanna harmincegy és fél oldalas bevezető tanulmányát, illetve Frederick Turner tizennyolc oldalas szövegét (THE ARS POETICA OF ATTILA JÓZSEF). Hogy ez a filológiai didaktizmus levon-e valamit a versek élvezetéből, nehéz megmondani, de annyi biztos, hogy például József Attila pszichoanalízisének részletes története nem mindenkit érdekel; ennél már talán fontosabb az (amit Ozsváth nem említ tanulmányában), hogy az ÓDÁ-t, a magyar irodalom egyik legszebb szerelmes versét nem Judithhoz vagy akár Vágó Mártárhoz, hanem egy Lillafüreden éppen hogy megismert fiatalasszonyhoz írta. A magam részéről nem értek egyet a Szép Szónak *Luminous Word*ként való fordításával sem – ez ugyanis már eleve olyan klasszicizáló elitizmust feltételez, ami szerintem nem volt meg a lap szerkesztői szándékaiban. Turner esszéjének csupán egy tételével vitatkoznék – azzal, hogy a költőt „*talán azért is dobták ki a Kommunista Pártból, mert reakciós módon szerette a hagyományos formákat és metrumokat*” (47. o.). Alig hiszem, hogy az illegális kommunista pártot akkoriban a bonyolult rímképletek izgatták volna, vagy az, hogy valaki villoni áballadákban éneklie meg a munkanélküliségből adódó egzisztenciális problémákat. De már a Népfronttól beszélni, mielőtt a Párt irányt váltott volna – ez, elvtársak, főbenjáró bűn.

Az Ozsváth–Turner-fordítások általános jellemzője az eredeti szöveghez való formai ragaszkodás. Ez dicséretes törekvés, de néha úgy tetszik, a fordítók „átesnek a ló másik oldalára”. Itt van például a NEM ÉN KIÁLTOK, ahol a címnek NO SHRIEK OF MINE-ként való fordítása kissé erőltetett, hiszen a magyarban ugyanolyan nyomaték van az igén, mint a tagadáson. De később a szövegben: „*Rejtőz a gyémántok fénye mögé, / Kövek alatt a bogarak közé*” így hangzik: „*Hide behind the diamond's glittering, / Beneath the stone, the beetle's twittering*” – ahol az utolsó szó irritáló rímkényszer. Érdekes a kontraszt két rövid vers, a LIDI NÉNÉMNEK ÖCCSE ITT... és a JÓZSEF ATTILA között. Míg az első párímeit Turnerék remekül megoldják, az utóbinál is jók a rímek, de a szöveget kicsit át kell írni ahhoz, hogy ez kijöjjön; „*a rokonok / úgy hívták: »Többé-itt-ne-lássam«*” így hangzik: „*his relatives thereat / called him: Don't-Let-Me-See-Your-Face-Again*”, majd az utolsó előtti sor: „*országos volt a pusztulásban*” szerintem félre van

értelmezve: „*known through the country for destruction*” (az egész országban ismerték pusztítását) teljesen áthelyezi az eredeti hangsúlyát. A FAVÁGÓ fordítása kítűnő – Turnerék itt remekelnek, de ebben az esetben talán helyénvaló lett volna egy jegyzet a „tőke” szó két különböző értelméről, ami ebből a szép zsánerképből osztályharcos verset csinál. A lábjeget hiánya itt azért feltűnő, mert az ADY EMLÉKEZETE (IN MEMORY OF ADY) esetében kettő is van – egy Adyról (hibás évszámmal: Ady 1919-ben halt meg, nem '18-ban!) és egy Dózsáról, aki említve van a versben. A fordítás itt sem rossz, csak azt fájjalom, hogy Turner a Hortobágyból „*steppes*”-t, vagyis sztyeppéket csinált (85. o.), ami a legtöbb angol/amerikai olvasóban orosz képzeteket kelt, vagyis kicsit félretájol. A REMÉNYTELENŰL sokat idézett versszakát („*A semmi ágán ül szívem...*”) Turnerék megint jól oldották meg, legalábbis jobban minden eddigi fordítónál – hadd idézzem ezt a négy sort:

„*Upon a branch of nothingness
my heart sits trembling voicelessly,
and watching, watching, numberless
the mild stars gather round to see.*”

Az Óda megint roppant feladat elé állította Turnert és Ozsváthot. Már az indító sorból hiányzik valami: „*Itt ülök csillámló sziklafalon*” – ennek az „*I am alone on these glittering crags*” csupán vérszegény megfelelője. Az „*ülök*” nem véletlen – a pihenés mozzanatát fejezi ki; a „*csillámló*” is több, mint a „*csillogó*”. A versszak többi sora szép, csak a befejező rím szörnyű: arra, hogy „*not so arduous*”, az rímelt Turneréknél, hogy „*vacuous*”. Azt, hogy „*my hand is / vacuous*” normális angol nem mondja, nem mondhatja. A második rész végszava, „*hogy szeretlek, te édes mostoha!*” Kabdebónál szó szerint „*that I love you, you sweet step-mother*” (ahol a második „*you*” felesleges, továbbá a sor nem rímelt), míg Turnerékből a rímkényszer ezt a sort facsarja ki: „*that I love you, step-nurse, mother-hearted!*” (szeretlek, te anyaszívű, fogadott dajka). A továbbiakban van néhány rímek megoldás, ilyen például a „*termékeny tested lankás tájait?*” soré („*your fertile body's curving scape?*”), és néhány kevésbé szerencsés: „*S mint megnyílt értelembé az ige / alászállhatok rejtelmeibe!*” – ennek a két sornak csak parafrázisa sikerült: „*And as the logos flowers in my brain / immerse*

myself in its occult terrain!” Az igét lehet ugyan „logos”-nak fordítani, csak a kevésbé művelt angol olvasónak sejtelme sem lesz róla, hogy az micsoda, s mivel az eredetiben mindkét ige behatol valamibe, itt viszont ellentétes irányú az akció, a virágzás, illetve a lemerülés... hát igen, megint azok a fránya rímek. Amelyek még az egyébként sikerültnek mondható MEL-LÉKDAL-ban is problémát okoznak, amennyiben a „*Csobog a langyos víz. Fűrődj meg! / Ime a kendő, törülközz meg!*” meghatóan egyszerű sorai közül az elsőt ilyenformán alakítják: „*Warm water's running, there is a bath by and by!*”, ahol az utolsó szavak kizárólag azért kerültek a versbe, hogy a „dry”-ra rímeljenek.

Hasonló problémák adódnak a helyenként virtuóz rímekkel ékesített NAGYON FÁJ esetében is. Turnerék tartják magukat az A-A-B / C-C-B rímképlethez, így aztán a negyedik versszakban ilyen – enyhén szólva komikus – megoldásra kényszerülnek: „*everybody / seeks a woman, holds her; greedy, / loves till lips are pale with kneading*” (az én kiemelésem). Jó néhány versszakkal később a rímelés miatt „*a kisfiúk*”-ból „*Boys unlettered!*” lesz (a rím: „*shattered*”), és az erre következő hét versszak monoton „*nagyon fáj*” litániája az „*agony*” sorvégi ismétléssel minden esetben másképp alakul, vagyis: „*1. How I feel the agony. 2. How great the agony. 3. How deep the agony. 4. Know the agony*” – és így tovább. Ez a megoldás nem biztos, hogy a legjobb, mint ahogy azt sem egészen érti az eredetit ismerő olvasó, miért kellett a „*Néma halak / horgot kapjakok jég alatt*” sorokat ilyenformán átteni angolba: „*Fishes swimming, / hooked beneath the eyes, unscreaming...*”, ahol az „*eyes*” valóban hasonlít hangzásilag az „*ice*”-hoz, de a „*jég*” kihagyása gyengíti a kép tompa borzalmát.

Bár Turner és Ozsváth nem fordítják le az utolsó évek összes nagy versét, köztük a félelmetesen profetikus HA NEM SZORÍTSZ...-t, azok közt, amiket átültettek, vannak igen jól sikerültek (pl. a KÉSZ A LELETÁR vagy az IME, HÁT MEGLELTÉM HAZÁMAT), és mindent egybevetve elégedettek lehetünk vállalkozásuk eredményeivel. Vernon Watkins és Edwin Morgan mellett most már őket is számon kell tartanunk József Attila legtalálékonyabb és (keves kivétellel) leghűségesebb angol–amerikai fordítói között.

Gömöri György

A VALLÁSTÖRTÉNET MINT VALLÁSFILOZÓFIA

Gábor György: *A szentély és a vadak (Az emlékezés technikái). Zsidó vallástörténeti tanulmányok Új Mandátum, 2000. 308 oldal, 1680 Ft*

Lehet-e Magyarországon a szó szellemi és kulturális értelmében közepgenerációról beszélni? Vallástörténetben és vallásfilozófiában bizonyosan igen. Rugási Gyula, Tatár György és Gábor György úgy vallástörténészek, hogy egyúttal vallásfilozófusok, s úgy vallásfilozófusok, hogy egyúttal vallástörténészek is. Ez a műfaj, mi több, ez a megközelítés, melyben a nagyszabású történeti tudás filozófiai reflexióval és spekulációval párosul, alapozza meg e generáció érdeklődésének – persze többnyire nem konkrét mondandójának – rokonságát.

A filozófiai és történeti hajlam egységesítése a kultúrfilozófia vagy kultúrtörténet egyik sajátos vonása is. De azok, akiket említettem, nem művelődéstörténészek. A vallás, melyre reflektálnak – akár a zsidó, akár a keresztény vallásról van szó – számukra nem kulturális tényező, nem az úgynevezett műveltség része. Az üdvtörténet nem művelődéstörténet, pontosabban szólva a kultúra három fogalma közül egyik sem vonatkozatható teljesen rá. Mikor Radnóti Sándor a klasszikus fogalmának meghatározásában arra a következtetésre jut, hogy a BIBLIÁ-t nem lehet „klasszikusnak” nevezni, szintén erre a különbségre utal.

Persze van közvetett kapcsolat üdvtörténet és kultúra között. Így például Gábor György egy helyen, a megemlékezés ismétlésének bibliai parancsával kapcsolatban íráskultúráról beszél. De a Szentírás mint Írás nem kultúra. Akárhogyan értelmezzük is a kultúrát, minden értelmezés feltételezi annak történetiségét a szó szűkebb értelmében: az *örök* fogalma nem kulturális fogalom. Ha kulturális alkotásokról beszélünk, akkor emberek vagy embercsoportok alkotásáról értekezünk. Az üdvtörténet, azaz a BIBLIA szellemében elgondolt történelem is történelem, méghozzá egyúttal lineárisnak mondható, azaz nem ciklikus, de olyan történelem, mely a maga egészében nem írható le a kultúra terminusaiban. Ha íráskultúráról beszélünk, emberi alkotásról beszélünk. Persze az üdvtörténetben is szerepet játszanak